

1. Ключевский В.О. Памяти С. М. Соловьёва // Сочинения: в 9 т. – Т. VII. – М., 1989.
2. Бон Т. Историзм в России? // Отечественная история. – 2000. – № 4.
3. Соловьёв С.М. Сочинения: в 18 кн. – Кн. VI. – Т. 11–12: История России с древнейших времен. – М., 1990.
4. Соловьёв С.М. Сочинения: в 18 кн. – Кн. VII. – Т. 13–14: История России с древнейших времен. – М., 1990.
5. Романцов В.М., Черепченко О.О. Причины та початок Руїни, її вплив на процеси становлення Гетьманщини: Історіографічний аспект проблеми // Історичні і політологічні дослідження. – 2002. – № 2.
6. Соловьёв С.М. Лекции по русской истории оп. пр. Соловьёва 1867/8 г. – М., 1868.
7. Грушевский М. Иллюстрированная история Украины. – К., 1995.
8. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни. – К., 1998.

Tarasov S.V. Ruina's Period in the Serhej Soloviev works. The Ruina's period is the important boundary in the history of the Ukrainian people. Is analyzed researching of the reasons and essence of this phenomenon by the famous Russian historian S. Soloviev, who had named it as «the Russia Minor Distemper».

Key words: Ruina, «the Russia Minor Distemper», the Ukrainian problem, Russian historiography, S. Soloviev

С. І. Дегтярьов

ЧИНОВНИЦТВО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX ст. У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Аналізується стан вивчення історії бюрократії на теренах Російської імперії у XVIII–XIX ст. українськими науковцями. Зроблено висновок, що біля активної окреслено проблематику розроблялася вченими до 1917 р. Серед дослідників радянського часу мало місце падіння інтересу до цієї теми.

Ключові слова: чиновництво, бюрократія, історіографія, дослідження

Роль історичної науки неухильно зростає, а людство, спираючись на досвід минулого, намагається визначити найбільш оптимальні шляхи розв'язання насущних проблем сьогодення й майбутнього. Спектр актуальної історичної наукової проблематики при цьому є надзвичайно широким. Зокрема дослідження стану державного апарату Російської імперії останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст., його особливостей на українських землях, у тому числі категорії осіб, які фактично обслуговували потреби держави, починаючи з вищої бюрократії і закінчуючи нижчими чиновниками різних відомств, має істотне наукове значення. Втім, не всі аспекти цієї проблеми привертати увагу вітчизняних науковців.

Одні з перших згадок про чиновництво, зокрема українське, можна зустріти вже у працях О. Шафонського та Д. Бантиша-Каменського. Так, перший у топографічному описі Чернігівського намісництва побіжно торкнувся питання переведення наприкінці XVIII ст. козацьких чинів на табельну систему чиновництва [1, 126–127]. Інший був добре обізнаний у багатьох аспектах державної служби, оскільки сам служив у канцелярії малоросійського військового губернатора і навіть був у 1825–1828 рр. Тобольським губернатором, ставши об'єктом безпідставних звинувачень у службовій недбалості [2, 8–9]. Недосконалість судівництва, порушенням чиновників судового відомства Д. Бантиш-Каменський присвятив памфлет «Шемякин суд в XIX столетии». Досліджуючи історію України, він торкнувся низки питань козацько-старшинської служби періоду правління Катерини II, зокрема спроби зрівняння малоросійських чинів з великоросійськими табельними [3, 135–136].

Особливу увагу привертає ґрунтовна праця М. Варадінова, присвячена історії Міністерства внутрішніх справ. Вона являє собою результат залучення величезної кількості джерел першої половини XIX ст., які покладено в основу роботи, і містить відомості не лише про центральний апарат відомства внутрішніх справ, але й про діяльність місцевих поліцейських установ [4]. Втім, ця робота є скоріше збіркою фактологічного матеріалу з окресленої проблеми і містить вкрай мало авторських висновків.

Натомість А. Ханенко вивчав державні установи в Україні, приділяючи увагу й судочинству. В дослідженні історії межових установ він хронологічно охопив період з XVI – до середини XIX ст. Описуючи судові органи, що діяли на українських землях у XVIII–XIX ст., згадав також повітові суди, торкаючись їхнього складу та частково компетенції [5].

Значний внесок у вивчення різноманітних проблем української історії зробив засновник т. зв. «лівобережної школи» – О. Лазаревський. Приділяючи багато уваги козацько-старшинській спільноті Гетьманщини, він вивчав і процеси влиття цього стану і його розчинення у суспільній структурі Російської імперії, взаємодії і взаємовпливів козацької системи управління та імперської. Дослідник у наукових розвідках показував і в який спосіб козацтво намагалося пристосуватися до нових службових реалій [6; 7; 8].

Вивчаючи минувшину України, відома вчена О. Єфименко торкнулася питання державного управління на інкорпорованих до Російської імперії ліво- та правобережних українських землях. Вона вказувала на те, що патріархальні малоросійські установи, змішане військове й цивільне управління сприймалися Катериною II як певний вияв варварства. Згадувала вона і факт надання російських, табельних чинів українським чиновникам ще до появи «Учреждения о губерниях». Зокрема, коли у 1764 р. була утворена Малоросійська колегія з чотирма російськими та чотирма українськими чиновниками, останнім для зрівняння з російськими колегами надавалися табельні чини. Істотного значення дослідниця надавала судовій реформі 1760-х рр., що була проведена в Україні. На її думку, ця реформа була невигідною для російського уряду, оскільки підсилювала значення старшини у цьому регіоні. Однак Катерина II пішла на цей крок, з метою відділення військового правління від цивільного, що було необхідно для майбутньої уніфікації системи державного управління за російським зразком. Успіх наступних реформ, що відбулися у 1780-х рр., й успішне включення української еліти до російського соціуму дослідниця приписує П. Румянцеву. Саме завдяки його зусиллям, – переконує вона, – ще недавно опозиційно налаштований до російського уряду, «вищий клас малоросійського суспільства» став активно співпрацювати з владою [9, 323–324, 326–327].

Негативнішу оцінку діяльності «деспотического» П. Румянцева отримала у дослідженнях М. Василенка. Спираючись на відомості депутатських наказів Уложеної комісії, він відмічав потяги українського суспільства до незалежності Малоросії від Росії в галузі адміністрації, суду, законодавства [10, 245]. О. Єфименко була однією з небагатьох, хто вказував на активні вияви незадоволення козацької старшини Слобідської України розповсюдженням на цих землях системи управління російського зразку. Вона зазначала, що місцева козацька старшина не лише «не кидалася» на пропонувані їй російські чини, як це робила пізніше, навчена досвідом, лівобережна старшина, «але й виказувала байдужість, якщо не зневагу». Ізюмський полковник Краснокутський навіть закликав слобідську

старшину клопотати перед урядом не проводити тут реформи, залишивши старі порядки [9, 369].

Говорячи про регіональні особливості правобережних українських територій («Русько-Польської України») у складі Російської імперії, О. Єфименко виділила, що після того, як вони після другого поділу Речі Посполитої відійшли до Росії, і суд, і школи продовжували тут користуватися польською мовою як офіційною в краї, а чиновники повітових установ обиралися місцевим шляхетством [9, 379–380].

Д. Дорошенко у відомій праці з історії України зміг, на нашу думку, вдало сформулювати ситуацію, в якій опинилася козацька старшина другої половини XVIII ст. і яка стала причиною швидкого влиття української еліти до соціальної й управлінської систем Російської імперії. За його словами, українська шляхта побачила, «що російське дворянство, не маючи назовні тих політичних прав, які давала українській шляхті автономія Гетьманщини, фактично вже випереджує цю шляхту на дорозі здобуття соціально-економічних привілеїв» [11, 199].

У радянські часи українські вчені майже не досліджували питання, пов'язані з історією державного апарату й чиновництва, зокрема на території України. Виняток склали поодинокі роботи науковців 1920–30-х рр., частина яких згодом була змушена виїхати на еміграцію, оскільки їхні дослідження піддавалися жорсткій критиці як вияви буржуазного націоналізму тощо. Зокрема активним дослідником державно-правових інституцій Гетьманщини XVII–XVIII ст. був Л. Окиншевич, але його роботи мали більше описовий характер [12]. І. Смоленський у своїй роботі перелічив адміністраторів з чинами перших семи класів, які служили в українських губерніях у 1798 та 1800 рр. [13].

Пізніше, у 1966 р. А. Дубровіна здійснила спробу вивчити управлінську систему, суспільний лад і право, що мали місце на українських теренах у першій половині XIX ст. Хоча, наводячи відомості про державні органи влади й управління, що діяли у вказаному регіоні, вчена не зупинилася на питаннях чиновницької служби у цих установах. Фактично це була чи не перша спроба узагальненого дослідження з вказаних питань, географічні межі якого окреслювалися українськими землями [14].

Особливого значення надавалося дослідженню т. зв. правоохоронних органів на теренах Російської імперії. Постійне акцентування на репресивному характері поліцейського апарату, несправедливості судочинства та їхня критика створювали додатковий героїчний шарм борцям проти режиму та легітимізували їх дії. Відтак, учені розглядали загальні питання організації та структури правової системи, зокрема особливостей функціонування правоохоронних і судових органів тощо [15–17]. Наприкінці 1980-х рр. вийшла історіографічна праця В. Бурлачука, присвячена аналізу радянської літератури 1980–1988 рр. стосовно бюрократії [18, 6].

Узагальнюючи історіографічний доробок українських дослідників XIX–XX ст., слід зазначити, що більш активно проблематика історії чиновництва на українських землях періоду Російської імперії розроблялася у т. зв. дожовтневий період. Наприкінці XVIII – початку XX ст. працював ряд науковців, які активно досліджували минуле України. Значну увагу вони приділяли передусім козацьким часам і культурно-релігійній складовій історії. Деякі аспекти історії української державності стали вивчатися лише наприкінці вказаного періоду, коли активізувався рух щодо національного відродження України. При цьому науковці стали частіше торкатися й питання остаточного влиття українських територій до складу імперії у

другій половині XVIII ст., звертаючи увагу на процес залучення до управлінських органів місцевих еліт. З кінця XVIII – до початку XX ст. можна навіть простежити певну еволюцію поглядів на цю проблематику. Так, з кінця XVIII ст. у поглядах українських дослідників (незважаючи на ностальгію за «славним козацьким минулим») переважало лояльне ставлення до російської влади та політики (О. Шафонський, Д. Бантиш-Каменський). З другої половини XIX ст. здійснювалися спроби зрозуміти, що стало причиною успішного поглинання Російською імперією українських територій, соціуму, управлінської системи (О. Лазаревський). На початку XX ст. серед українських істориків переважало критичне ставлення до російської асиміляторської політики. Втім, у межах окресленого періоду ніхто з науковців так і не почав виділяти в державному управлінні чи середовищі бюрократії, що діяли на українських теренах, будь-яких регіональних або національних особливостей.

Якщо говорити про доробок вітчизняних науковців радянського часу, то чітко прослідковується падіння інтересу до окресленої тематики. Протягом цього періоду українські дослідники не звернули належної уваги на історію бюрократичного апарату Російської імперії, зокрема й на ту його частину, що сформувалася і функціонувала на українських теренах. Пояснити це можна негативним ставленням радянської ідеології до бюрократії імперського періоду, сформованим ще класиками марксизму-ленінізму.

1. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России, из частей которой оно наместничество составлено. – К., 1851.
2. Гуржий А.И. Штрихи к портрету «настоящего историка» // Бантиш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993.
3. История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сею края. – Ч. IV. – М., 1822.
4. Варайнов Н. История Министерства Внутренних Дел: в 8 т. – СПб., 1858–1863.
5. Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. – Чернигов, 1864.
6. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3 т. – К., 1888–1902.
7. Лазаревский А. По поводу ста лет от дня смерти графа П. А. Румянцева // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы. – Т. IV. – К., 1898.
8. Списки Черниговских дворян 1783 года. Материалы для истории местного дворянства. – Чернигов, 1890.
9. Єфименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990.
10. Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя (Заметки по поводу статей В. Мякотина «Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII ст.» в «Русском богатстве» 1894 г., № 2, 3 и 4) // Киевская старина. – 1894. – № 11.
11. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: в 2 т. – Т. 2: Від половини XVII століття. – К., 1992.
12. Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 2. – К., 1926.
13. Смоленський І. Бюрократична верхівка на Україні наприкінці XVIII і на початку XIX ст. // Україна. – 1930. – № 7–8.
14. Дубровіна А.Б. Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу соціально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (пер-

- ша половина XIX ст.). – К., 1966.
15. Воробейкова Т.У., Дубровина А.Б. *Преобразование административно-полицейского аппарата, суда и тюремной системы России во второй половине XIX в.* – К., 1973.
 16. Щербина П.Ф. *Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине.* – Львов, 1974.
 17. Ярмыш О.Н. *Судебные органы царской России в период империализма.* – К., 1990.
 18. Бурлачук В.Ф. *Бюрократия как феномен власти и управления (Научно-аналитический обзор советской литературы, изданной в 1980–1988 гг.).* – К., 1989.

Deg³ar³iv S.². Officialdoms of the second half XVIII – middle of the XIX cent. in the works of ukrainian researchers. Is examined the state of studying the Ukrainian bureaucracy history in the Russian empire during the XVIII–XIX cent. by the Ukrainian scientists. It is concluded that more active this problem was studied by the scientists till the 1917. Among the researchers of Soviet period interest to the subject fell.

Key words: officials, the bureaucracy, historiography, research

З. М. Куниця

ІСТОРИОГРАФІЯ ДЕКАБРИСТЬСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ

У статті, на основі вивченої літератури, проаналізовано історіографію проблеми декабристського руху початку XIX ст.

Ключові слова: історіографія, декабристський рух, Україна

Перші десятиліття XIX ст., зокрема рух декабристів, викликають жвавий інтерес дотепер. Адже складні процеси у світі, наростаюча загроза світового тероризму та розчарування у сучасному стані речей змушують шукати ідеали в минулому, коли люди, що належали до верхів тогочасної еліти жертвували своїм життям, щоб утвердити у суспільстві ідеали волі, братерства, рівності. Невсвідомлені пошуки тогочасною молоддю сенсу життя наповнилися певним змістом під час російсько-французької війни. Особисті переживання, пов'язані з військовими діями на рідній землі та духовний досвід, здобутий в умовах військового лихоліття, сприяли швидкому здобуттю соціальної зрілості «синів 1812 року». Невдовзі декабристи зробили перший крок до жаданої свободи, але зазнали поразки від царизму. Мета цієї статті зумовлена тим, що опозиційний рух першої чверті XIX ст. потребує подальшого осмислення.

Історіографія опозиційного руху означеного періоду в Російській імперії бере свій початок відразу після його розгрому. Урядове тлумачення подій від початку домінувало на історіографічному тлі, адже владі необхідно було створити таке розуміння здійсненого, яке повністю маскувало реальну небезпеку переможеного повстання. Втім, повідомлення про виступи, а згодом страта п'яťох їх учасників, шокували багатьох тогочасних інтелектуалів, зокрема й О. Герцена [1]. Він став дослідником історії декабризму і послідовником революціонерів. Детально характеризував передумови руху, прослідкував закономірність та неминучість протесту проти самодержавства та кріпосного права, чітко показав різницю між палацевим переворотом і тим, що відбулося на Сенатській площі, дав яскраве формулювання історичного значення діяльності перших російських революціонерів. До речі, саме О. Герцен вперше застосував термін «декабристи».

Першими істориками руху були самі декабристи, вважаючи необхідним відобразити події для нащадків: «Про нас в історії сторінки напишуть» – говорив О. Бестужев [2], але він помилився – про них написали томи. Після того набула поширення ліберальна концепція опозиційного руху. Певним чином вона висвітлена в праці А. Пипіна «Исторические очерки. Общественное

движение в России при Александре I» [3]. Він намагався довести, що декабристи – лише продовжувачі тих самих починань, які характерні для перших років царювання Олександра I. Помітний є тлумачення історіографії кінця XIX ст. у ранзі замовчування, що декабризм – опозиційний рух. Складається враження, що російське дворянство або було задоволене своїм становищем, або їхні погляди придушувалися царатом.

Новий поштовх до досліджень вказаної проблеми припав на перші десятиліття XX ст. У 1920-х рр. академік С. Єфремов [4] сформулював оригінальні теорії українського масонства та декабризму, суть яких зводилася до визнання впливу українських традицій та культури на формування світогляду багатьох членів таємних товариств, що діяли в Україні. Він також одним із перших поставив питання про місце опозиційного руху в історії України, намагаючись пов'язати його з наступними рухами, зокрема масонством. Так, значну роль відводив Малоросійському товариству В. Лукашевича, яке мало зносини з російськими та польськими політичними організаціями, а, крім цього, сприяв об'єднанню київських опозиційних кіл з однодумцями на Лівобережжі та полтавською ложею «Любов до істини».

Упродовж 1930-х рр. вітчизняні історики намагалися об'єктивно висвітлювати історію цього руху, але поступове підпорядкування радянської історичної науки партійній доктрині більшовиків, відповідно, окреслювало її предмет та проблематику. Однак не дивлячись на це, вказана проблема стала центральною в працях багатьох вчених. Найвідомішим же радянським дослідником декабристського руху є М. Нечкіна [5–6], праці якої є ґрунтовними напрацюваннями з історії громадянської опозиції російському царизму. В них викладені відомості про опозиційних рух, широко висвітлено питання організаційного зміцнення таємних товариств, формування світогляду їхніх членів, підготовка і проведенням збройних виступів, хід слідства й суд над декабристами. Зокрема вчена дійшла висновку про залежність громадянської свідомості офіцерської молоді від «російських обставин», що виявилось у впливі соціального гніту, подій в Європі та закордонних походах російської армії. Однак значно менше уваги вона приділяла опозиційному руху в Україні, вважаючи його другорядним.

Натомість монографія М. Дружиніна [7] присвячена питанням еволюції поглядів представників опозиції в 1816–1825 рр. Він вважає, що масони та декабристи пройшли складний шлях ідеологічного розвитку: від розпливчастих революційних поглядів – до вироблення конституційних проектів, які відбивали республіканський світогляд. Загалом, дослідник дотримується правильної думки, що в таємних товариствах не було повного порозуміння в поглядах на базові програмні завдання. Питання про органи революційної влади було одним з найважливіших у політичній діяльності членів опозиційних організацій. З виходом у світ праць Г. Семенової [8], розробка питання значно просунулася вперед. Дослідниця простежила еволюцію поглядів дворянських революціонерів на роль та значення тимчасового уряду після перемоги збройного повстання. Безперечно, слід з нею погодитися, що найважливішими завданнями, які б постали перед ними у разі перемоги, були: скасування кріпацтва, зрівнювання прав усіх станів, запровадження громадських свобод та ін. Однак втілити в життя всі ці заходи в короткий проміжок часу неможливо. Конкретизації дослідження важливих аспектів дворянської ідеології становлення й розвитку світогляду дворянських революціонерів сприяла характеристика створених ними про-